

СІРА УКРАЇНСЬКА ПОРОДА ВЕЛИКОЇ РОГАТОЇ ХУДОБИ – ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ (ЧАСТИНА 1)

С. О. Сідашова

ТОВ «АФ Петродолинське»,
sidashova2020@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0002-6123-9184>

Т. А. Стрижак

Луганський національний аграрний університет
sta2065@i.ua
<https://orcid.org/0000-0003-1966-3165>

Д. Г. Руднік

Луганський національний аграрний університет
denisrudnik@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-8712-3606>

А. В. Стрижак

Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,
sta206503@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0003-1315-8088>

Ключові слова: Українська сіра порода, велика рогата худоба, європейський тур, domestification, ранні землеробсько-скотарські культури, Кукутень-Трипільська культура, остеологічні дослідження, селекція, робочі і продуктивні якості, біорізноманіття фауни.

У статті представлено огляд становлення української сірої породи худоби, яка на сьогодні є реліктовою і малочисельною, що знаходиться на межі зникнення. Комплексне співставлення археологічних і остеологічних даних з розкопок ранніх землеробсько-скотарських поселень на території Дунайсько-Дніпровського і Дунайсь-ко-Дністровського басейнів в період розквіту Кукутень-Трипільської культури висвітили вагоме значення племен цього регіону у процесах domestification великої рогатої худоби, дуже подібної за анатомо-морфологічними параметрами до сучасних тварин української сірої породи. Етнографічні спостереження і дані біологічних досліджень дозволяють простежити основний вектор сталого розвитку скотарства від трипільських часів до давніх слов'янських племен, що населяли вказаний регіон в період від першого тисячоліття до н.е. до кінця першого тисячоліття н.е., але прямого історичного наслідування на сьогодні не встановлено. Негативний тиск індустріалізації, світових воєнних конфліктів і агресивного впливу глобалізації ринку призвели до кардинального ско-рочення поголів'я української сірої породи, яку було визнано не конкурентоздатною за сучасними ринково-технологічними умовами. Але на сьогодні світовою спільнотою визнано важливе значення аборигенних порід як носіїв унікальних генних комплексів, що можуть бути незамінними для селекції майбутнього.

GREY UKRAINIAN BREED – A HISTORY OF GENESIS (PART 1)

S. Sidashova

TOV «AF Petrodolinske»

T. Strizhak

Luhansk National Agrarian University

D. Rudnik

Luhansk National Agrarian University

A. Strizhak

V. N. Karazin Kharkiv National University

Key words: Ukrainian Grey breed, European aurochs, domestication, early agricultural and cattle-breeding cultures, Cucuteni-Trypillia culture, osteological researches, breeding, biodiversity of fauna.

The modern condition of livestock of the most countries of Europe, including Ukraine, is characterized by the expansion of commercial monobreeds due to the massive delivery of pedigree cattle breeds, in most cases the Holstein breed. In recent decades in Ukraine has been intensively commercializing domestic livestock, imposing on Ukrainian producers an unusual structure of industry development to obtain surplus profits, which has led to significant violations of the traditional way of animal husbandry. Large-scale crossbreeding of cattle livestock with imported captives results in the uptake of the domestic gene pool and dependence on foreign breeding. The ill-considered agrarian policy of the state put on the brink of extinction local and aboriginal cattle breeds, which were historically formed in various climatic and soil zones of Ukraine, which fully corresponded to their ecological and production peculiarities of breeding.

The Ukrainian grey breed has been recognized on the transnational level as disappearing under the influence of the factors, one of them is human activity. Researchers studied the main breed quality – suitability for the local conditions of operation, high level of fat of milk, viability, work capacity, strength muscular constitution. However, the questions of the unambiguous path of evolution and history of formation of Ukrainian grey breed are still unclear, and this has determinate the study subject of this article. Ukrainian grey breed is the only native breed of Ukraine that has been preserved since ancient times.

Considering the history of the formation of this unique breed, it is clear that it is an ancient type of animal, which was domesticated by primitive humans and reached modern times in primordial genetic condition, without being significantly influenced by foreign breeds. The special form of the genotype of the breed is characterized by the high level of balance and stability, which were formed in purity over a very long period of breeding under the influence of natural factors and pure breeding.

In article was studied the history of formation of Ukrainian breed. Based on osteological, paleontological and historical sources, it has been established that cattle have for a long time been a significant part of the economy of ancient agricultural and cattle-breeding cultures, in particular the Cucuteni-Tripillia culture. The Trypillian farm consisted of two cattle – small spindle-legged, similar to northern breeds and representatives of the Western European Neolithic breed. The latter type had related features with a wild bull aurochs, a common representative of Europe's wild fauna. The affinity of the economy and the development of the characteristic features of the Ukrainian gray breed can be traced back to Trypillian times through the period of Kievan Rus, Zaporizhzhya Sich and the present day.

The formation of selective potential of Ukraine has a thousand-year history. The origin of the Ukrainian gray breed from the wild ancestor has imposed its peculiarities in the exterior, technological use of livestock and in its genetic potential. Especially the spread of species from the Carpathians to the Urals, also in Western Europe. Creating your own gene pool for cattle can be one of the factors that secure the economic independence of the state. It is promising to study the evolution of the breed to the present day and measures aimed at preserving Ukrainian biodiversity.

Сучасний стан тваринництва більшості країн Європи, в тому числі і України, характеризується експансією комерційних монопорід за рахунок масового завезення племінного поголів'я, в більшості випадків найбільш поширеної голштинської породи. В Україні протягом останніх десятиліть проводиться інтенсивна комерціалізація вітчизняного тваринництва, нав'язування українським виробникам непритаманної структури розвитку галузі для отримання надприбутків, що призвело до суттєвих порушень традиційного укладу скотарства. Широкомасштабне схрещування маточно-гоголів'я великої рогатої худоби з імпортованими плідниками має наслідком поглинання вітчизняного генофонду і залежність від зарубіжної селекції. Непродумана агрополітика держави поставила на межу зникнення локальні і аборигенні породи худоби, що були історично сформовані в різноманітних кліматичних та ґрунтових зонах України, які цілком відповідали їх еколого-виробничим особливостям розведення.

Продовольча і сільськогосподарська організація Об'єднаних Націй (ФАО) визнала, що збереження біологічного різноманіття та забезпечення сталого розвитку генетичних ресурсів сільсько-

сподарських тварин у кожній країні – це головний чинник збалансованого і гармонійного розвитку тваринництва та аграрної галузі в цілому, основа продовольчої безпеки країн, важливий потенціал для подальшої адаптації та розвитку систем виробництва тваринницької продукції в умовах глобальних змін клімату та загрози виникнення нових, в тому числі антропозоонозних інфекційних захворювань¹.

¹ Конвенція про збереження біологічного різноманіття ратифікована Законом України № 252/94-ВР від 29.11.1994 р. Ріо-де-Жанейро, 1992. URL: [www.URL:http://zakon4.rada.gov.ua/laws/9995_030](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/9995_030); Кругляк А. П. Актуальные вопросы сохранения генофонда сельскохозяйственных животных. *Быки-производители локальных серой украинской и белоголовой украинской пород: каталог*. Киев, 1987. С. 3–8; Найденова В. О., Гузєєв Ю. В., Іовенко В. Н., Вінничук Д. Т. Збереження біорізноманіття порід – гарантія здоров'я нації, продовольчої безпеки та сталого розвитку тваринництва в Україні. *Наук.-техн. бюл. Держ. наук.-досл. ін.-ту ветпрепаратів та кормових добавок*. 2013. Вип. 1, № 2. С. 505–510; Програма збереження локальних і зникаючих порід сільськогосподарських тварин в Україні (згідно з вимогами ФАО). Чубинське, 2013. С. 5; Полупан Ю. П., Басовський Д. М., Рєзнікова Н. Л., Рєзнікова Ю. М. Проблема збереження біологічного різноманіття генетичних ресурсів сільськогосподарських тварин.

Сіра українська порода великої рогатої худоби на державному рівні визнана зникаючою, їй присвоєно найвищий статус ризику – критичний, що контролюється¹. Сіра українська худоба формувалась в основному без участі інших порід, але під впливом праці людини в умовах широких південних степів, де ґрунтові і кліматичні фактори, а також умови годівлі, утримання, розведення і господарського використання впливали на організм тварин у певному напрямку. У результаті було виведено породу з неперевершеними якостями – пристосованість до місцевих умов експлуатації, висока жирність молока, життєздатність, міцність конституції і працездатність.

Сіра українська порода, як носій рідкісних генів, може стати в нагоді в майбутньому. Завдання полягає у вивченні історії формування, сучасного породного стану і визначенні селекційних прийомів, методів збереження усього комплексу ознак, які властиві породі і склалися у результаті довготривалого еволюційного процесу².

Відомо, що сіра українська порода серед інших об'єктів збереження вирізняється особливим статусом. Це єдина корінна природна порода України, що збереглась з прадавніх часів. Якщо розглянути історію становлення цієї унікальної породи, то зрозуміло, що це стародавній тип тварин, який був доместифікований ще первісними людьми і

дійшов до сучасних часів у первісному генетичному стані, не зазнавши суттєвого впливу чужорідних порід. Особлива форма генотипу породи характеризується високим рівнем збалансованості та стійкості, які формувалися у чистоті впродовж дуже тривалого терміну розведення під дією природних факторів та чистопорідної селекції³.

Історія започаткування розведення сірої української худоби губиться у глибинах тисячоліть, вчені до сих пір ведуть гарячі дискусії щодо окремих етапів формування тварин цієї породи⁴. За своїм походженням сучасні тварини сірої української породи знаходяться найближче до свого дикого предку – тура⁵. Наприклад, у цих тварин збереглась типова особливість диких предків – зміни пігментації шерсті з віком: телята мають червонувато-рижу масть, дорослі корови – світлі, сіро-палеві різних відтінків. Дорослі бугаї, як правило, темніші за самиць, мають сіру, темно-сіру або буру масть з різними відтінками, на спині часто відмічають темну полосу. Роги тварин великі красиво вигнуті, мають чорні кінчики. Сезонні відмінності у пігментації волоссяного покриву теж свідчать за близькість породи до європейського тура, що є прямим предком великої рогатої породи багатьох сучасних порід. Зокрема, знахідки турів датуються III тис. до н.е. на території лісової смуги, та зоні контактів племен степу та лісостепу України⁶. Доместикація свійської худоби почалася з часів пізнього палеоліту. Так, кози та вівці були доместиковані у Персії та

Розведення і генетика тварин. 2017. № 54. С. 202–203; Сидашова С. А. Концепция сохранения исчезающих и аборигенных пород скота методом накопления в эмбриокриобанке. *Сб. науч. ст. междунар. конф. «Состояние и перспективы научного обеспечения АПК Сибири».* Омск, 2018. С. 269–272; Lenstra A. Marker-assisted conservation of European cattle breeds: an evaluation. *Animal Genetics.* 2006. Vol. 37. P. 475–481; Гуменний В. Д. Внутрішньопородна селекція при збереженні генофонду сірої української породи. *Розведення і генетика тварин.* 2009. № 43. С. 109.

¹ Гузєєв Ю. В. Генезис генофонду аборигенних порід великої рогатої худоби України. *Наук.-техн. бюл. Держ. наук.-досл. ін-ту ветпрепаратів та кормових добавок.* 2014. Вип. 14, № 4. С. 245–246; Гузєєв Ю. В., Папакина Н. С. О необходимости сохранения доместикационного биоразнообразия сельскохозяйственных животных. *Таврійськ. наук. вісн.* 2013. № 83. С. 167.

² Гузєєв Ю. В. Генезис генофонду.... С. 249; Козир В. С. Сіра українська порода: національне надбання на межі зникнення. *Сучасне тваринництво.* 2016. 12 січня. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/suchasne-tvarynnystvo/item/8107-sira-ukrainska-poroda-natsionalne-nadbannia-na-mezhi-znyknennia.html>; Рєзнікова Н. Л. Навіщо нам аборигенні породи? *Розведення і генетика тварин.* 2017. № 53. С. 55; Lenstra A. Marker-assisted conservation... Р. 477; Иванченко Е. В., Облап Р. В., Глазко В. И. Полиморфизм хозяйственно-ценных генов (бета-лактоглобулин, каппа-казеин) у аутохтонных пород Украины. *Материалы науч.-ген. конф., посвящ. 100-летию со дня рождения А. Р. Жебрака и 70-летию образования каф. генетики Моск. с.-х. акад. им. К. И. Тимирязева.* М., 2002. С. 126–128.

³ Гузєєв Ю. В. Генезис генофонду.... С. 249–250; Козир В. С. Сіра українська порода....; Кругляк А. П. Актуальные вопросы сохранения генофонда сельскохозяйственных животных. *Быки-производители локальных серой украинской и белоголовой украинской пород : каталог.* Киев, 1987. С. 3–8; Мохначова Н. Б., Супрович Т. М., Добрянська М. Л., Фурса Н. М. Характеристика сірої української породи великої рогатої худоби за ДНК-маркерами. *Розведення і генетика тварин.* 2016. № 51. С. 287; Краснов Ю. А. Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы (II тыс. до н.э. – первая половина I тыс. н.э.). М. : Наука, 1971. С. 88.

⁴ Браунер А. А. Животноводство. История животноводства в степной Украине. История одомашнивания, виды и породы, обследование животноводства. Одесса : Всеукр. госиздат, 1922. С. 180; Гузєєв Ю. В. Генезис генофонду.... С. 245–246; Гузєєв Ю. В. Генезис генофонду аборигенних порід... С. 245–251; Gandini G. C., Olliver L., Dannel B. Criteria to assess the degree of livestock breeds in Europe. *Livestock Production Science.* 2004. Vol. 91, Is. 1–2. P. 175.

⁵ Житняк Г. Спасти серую украинскую: слово в защиту древней коровы. *Agro Story.* 2016. URL: <https://agrostory.com/info-centre/knowledge-lab/save-the-grau-ukrainian-a-word-in-defense-of-ancient-cows/>; Козир В. С. Сіра українська порода...

⁶ Браунер А. А. Животноводство. С. 181; Украинская серая степная. 2005. URL: <https://beremytske.com.ua/obitateli/fauna/ukrainskaya-seraya-stepnaya-poroda/>; Краснов Ю. А. Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы... С. 88.

Анатолії починаючи з VII тис. до н.е., свині – VI тис. до н.е., бики¹.

За сучасною класифікацією предок більшості європейських порід великої рогатої худоби, до якого найбільш близька фенотипово і генетично саме сучасна сіра українська порода, – тур, або європейський дикий бик (лат. *Bos primigenius* або *Bos Taurus primigenius*)². Він відноситься до парнокопитних ссавців родини полорогих (рис. 1–2). На сьогоднішній день вважається вимерлим у результаті господарської діяльності людини та інтенсивного полювання. Остання особина цього виду загинула у 1627 р. в Польщі в лісі недалеко від Якторова, де утримувалось невелике стадо в якості паркових тварин. Сьогодні можна побачити в цьому лісі пам'ятник останньому туру³.

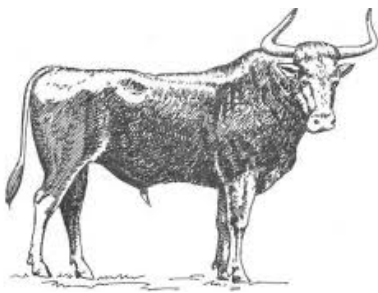

Рис. 1. Зовнішній вигляд дикого європейського бика-тура, відновлений за остеологічними даними

Рис. 2. Вигляд корови сірої української породи. Москва, 1939 р.⁴

За екстер'єром дикий бик-тур був сильною красивою твариною з міцним тулубом, висота в холці складала близько 170–180 см, а жива маса

доходила до 800 кг і, можливо більше. Однак, археологічно доведено мінливість зросту тварин на території Європи. Так, у Данії – 154–176 см (самці), 139–153 (самки), у Німеччині – 154 см (самці), 133,5 см (самки), Угощина – 156,5 см (самці), 185, 7 (самки)⁵. Масть дорослих самців була чорною з вузьким світлим «ременем» вздовж спини, у самиць і молодих тварин – забарвлення шерсті було рижувато-бурым. Хоч останні тури жили у лісах, раніш ці тварини тримались в основному лісостепу і часто заходили у степні райони. Годувались загалом трав'янистими рослинами, молодими пагонами і листям дерев, зимою частіш заходили у ліси для годівлі. У диких биків була сезонність у розмноженні. Сезон розмноження (гон) припадав на осінь, телята з'являлись весною. Паслись ці тварини невеликими стадами або поодиночці, зимою об'єднувались у великі групи. Природних ворогів у турів практично не було: сильні тварини могли впоратися з будь-яким хижаком, тільки з часом не змогли протистояти людському натиску. Водився тур по всій території Європи, у Північній Африці, Малій Азії та Кавказі. У Африці він був знищений 2 400 р. до н. е., у Месопотамії – до 600 рр. до н.е.⁶.

Серед палеонтологів на сьогодні немає одностайності щодо встановлення ареалів розселення видів тварин, зокрема великої рогатої худоби, що стали висхідними для одомашнення. Польові розкопки із залученням до оцінки отриманих археологічних даних та проведенням остеологічних, генетичних, біохімічних та інших сучасних наукових методів виявили суттєву роль в становленні скотарства регіону Дунайсько-Дністровського і Дунайсько-Дніпровського басейнів, які входили в той час до кола середземноморських культур, але мали свої унікальні особливості.

Велике значення для розвитку землеробських культур мала Кукутень-Трипільська культура – енеолітична археологічна культура, розповсюджена у VI–III тис. до н.е. у Дунайсько-

¹ Борисова О. В. Соціальна антропологія. Київ : Кондор, 2017. С. 219.

² Житняк Г. Спасти серую украинскую: слово в защиту древней коровы. *Agro Story*. 2016. URL: <https://agrostory.com/info-centre/knowledge-lab/save-the-gray-ukrainian-a-word-in-defense-of-ancient-cows/>; Schmitzberger M. Haus- und Jagdtiere im Neolitikum des österreichischen Donaumaues : Dissertation angestrebter akademischer Grad Doktor der Naturwissenschaften. Wien, 2009. S. 70–71.

³ Orgodowska B. *Swieta polskie – tradycja i obyczaj*. Warszawa : Alfa, 1996. 352 s.; Горбаненко С. А., Журавльов О. П., Пашкевич Г. О. Сільське господарство Пастирського городища. Київ : Академперіодика, 2008. С. 105.

⁴ Государственная племенная книга крупного рогатого скота серой украинской породы. Киев ; Харьков, 1950. Т. 4.

⁵ Kyseli R. Aurochs and Potential Crossbreeding With Domestic Cattle in Central Europe in the Eneolithic Period. A Metric Analysis of Bones From the Archeological Site of Kutna Hora – Denmark (Czech Republik). *Antropozoologia*. 2008. No. 43 (2). P. 9; Koenigswald W. v., Menger F. Ein ungewöhnlich großer Schädel vom Aurochs (Bos primigenius) aus dem letzten Interglazial von Groß-Rorheim bei Darmstadt. *E&G – Quaternary Science Journal*. 2002. Vol. 51. S. 69; Krauss R. Zur Symbolik des Rindes im Europäischen Neolithikum. *South-East Europe and Anatolia in Prehistory: Essays in Honor of Vassil Nikolov on his 65-th Anniversary. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie*. Bonn, 2016. S. 233–251.

⁶ Горбаненко С. А., Журавльов О. П., Пашкевич Г. О. Сільське господарство Пастирського городища... С. 105–106; Kyseli R. Aurochs and Potential Crossbreeding... P. 9–10.

Дніпровському і Дунайсько-Дністровському міжріччю, найбільший її розквіт припав на період між 5 500 і 2 750 рр. до н. е. На зміну трипільцям прийшли індоєвропейські народи ямної культури. Кукутень-Трипільська цивілізація це насамперед землеробська економіка, бо саме тут, на території Дунайсько-Дніпровського басейну сформувалась повна і кінцева перемога відтворювальної економіки. Запровадження землеробства у всій Кукутень-Трипільській ойкумені започаткувало фундамент цивілізації з високою культурою землеробства, що знаменувало якісну зміну в житті людства.

На відміну від поширеної в західноєвропейських джерелах думки щодо переважно зернової господарчої основи у представників Кукутень-Трипільської культури, автори зі Східної Європи за результатами польових і аналітичних досліджень підтвердили, що основою економіки на цих територіях була взаємодія землеробсько-скотарських напрямків господарчої діяльності. Палеонтологічні дослідження, проведені на території Європи у другій половині XX ст., довели прямий зв'язок кісткових залишків, знайдених в трипільських поселеннях, як з предковою формою дикого тура, так і з сучасними тваринами української сірої породи¹. Зокрема В. Цалкін звертає увагу на те, що кістки великої рогатої худоби завжди знаходяться у великій кількості та складають більше половини всієї кількості кісткових залишків, для яких можна визначити видову приналежність².

Вивчення кісток тварин у контексті кісткових залишків у трипільських поселеннях Коломийщини, знайдених у розбитому стані, свідчило про споживання м'яса великої рогатої худоби. Було встановлено наявність двох різних типів великої рогатої худоби. Перша – дрібна, тонконога, з короткими рогами, розміром подібна до руських північних порід (володимирська, ярославська) та до низькорослої торф'яної худоби західноєвропейського неоліту, кістки якої були знайдені на стоянках у торф'яниках. Другий тип худоби дуже міцний, великих розмірів, що досягали розмірів дикого тура. Цей екстер'єрний тип тварин мав багато спільних рис з худобою, яку розводили на території України ще у XIX ст., а саме, черкаської породи, яка пізніше увійшла у склад сірої української³.

За археологічними даними, у поселеннях трипільців, розташованих на території Коломийщини, серед кісткових залишків найбільша частина належить кісткам domestikованих биків, про що свідчать основні морфологічні параметри. Але в поселеннях, близьких за часом (наприклад, з Усатова), знаходяться і кістки биків, з дуже незначними ознаками доместифікації, що науковці розглядають як свідчення недавнього привчання цих тварин. Розбіжності в палеонтологічних даних показують складний і неоднозначний шлях процесу приручення дикого тура, та його трансформації у свійську велику рогату худобу⁴.

Детальні остеологічні дослідження кісток биків, знайдених в ході розкопок поселень Лука-Врублевецька у 40–50-х рр. XX ст. показали, що більшість кісток кінцівок співпадали за розмірами з кістками сучасних тварин сірої української худоби. С. Бібіков⁵ показав, що зі знайдених на поселенні 547 кісток, 76 % належали домашнім тваринам, з яких основна частина були кістки великої рогатої худоби, а інші – вівці, свині і коні. Лише 24 % кісток належали диким тваринам, серед яких зустрічався благородний олень, лось, козуля. Удільна вага бика у тогочасному стаді археологами встановлена у розмірі 21000 кг, у порівнянні зі свинею у 18600 кг, що говорило про провідне положення саме великої рогатої худоби в тогочасному господарстві. Дослідження С. Бібікова і В. Громової орієнтувались на постановку історичних і біологічних проблем в області вивчення трипільської фауни. На наступних етапах досліджень серед вчених почався більш планомірний і систематичний збір остеологічних залишків на місцях археологічних розкопок⁶.

Бик, як тварина, що займала значне місце в господарській діяльності Трипілья (продукти харчування – м'ясо і молоко, гній – як безцінні органічні добрива для вирощування пшениці), весь час були об'єктами культу, розповсюдженого на ті часи на території Дунайсько-Дніпровського басейну, як і в цілому на терито-

¹ Бибилов С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре. К истории ранних земледельческо-скотоводческих племен на Юго-Востоке Европы. М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1953. С. 179–180.

² Цалкин В. Древнейшие домашние животные Восточной Европы. М. : Наука, 1970. С. 13–14.

³ Пассек Т. С. Первые землевладельцы. По следам древних культур. 1951. С. 64.

⁴ Гузеев Ю. В., Папакина Н. С. О необходимости сохранения доместикационного биоразнообразия сельскохозяйственных животных. *Таврійськ. наук. вісн.* 2013. № 83. С. 168; Найденова В. О., Гузеев Ю. В., Іовенко В. Н., Вінничук Д. Т. Збереження біорізноманіття порід – гарантія здоров'я нації, продовольчої безпеки та сталого розвитку тваринництва в Україні. *Наук.-техн. бюл. Держ. наук.-досл. ін-ту ветпрепаратів та кормових добавок.* 2013. Вип. 1, № 2. С. 506–507.

⁵ Бибилов С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре. К истории ранних земледельческо-скотоводческих племен на Юго-Востоке Европы. М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1953. С. 179–180.

⁶ Бибилов С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская... С. 180.

ріях, що прилягали до Середземного моря¹. Глиняні фігурки биків, рідше – їх розписні зображення, відомі в усіх трипільських поселеннях, а також серед західноєвропейської спіральнопольної кераміки.

Використання тяглової сили биків в землеробстві було поширене не всюди і входило в господарську практику поступово, що підтверджується невеликою кількістю прикладів керамічної пластики у вигляді волів в упряжі². Але багаточисленні розкопки трипільських поселень на території України, підтверджують висновки вчених відносно не уклонного прогресу в трипільському скотарстві вже на середніх етапах розвитку, хоч часто елементи примітивності ще простежувались³. У літературі часто зустрічаються висновки ряду західноєвропейських вчених щодо односторонності розвитку культур Дунайсько-Дніпровського регіону тільки в напрямку землеробства, з дуже незначним сектором тваринництва⁴. На ранніх етапах розвитку скотарство ще не отримало такого широкого розвитку, як це відмічається даними розкопок для розвинутого і пізнього періоду, бо етап приручення і доместифікації диких тварин, особливо таких великих і сильних як європейський тур, проходив повільно і поступово. Скотарство Трипільля знаходилося в господарській гармонії з землеробством. Землеробство доставляло запаси зимових кормів для худоби, які, вірогідно, доповнювались заготівлею трав і молодих гілок дерев з найближчих лісів.

Таким, чином провідна роль бика в господарстві кукутень-трипільського суспільства в повній мірі підтверджується не тільки кількісним переважанням кісток цього виду за даними розкопок, але і кількісною перевагою скульптурних та мальованих зображень.

Поступове, але впевнене входження великої рогатої худоби в землеробсько-скотарський побут знайшло чітке відображення у віруваннях. Глибокий аналіз всього господарсько-культового комплексу відкритих і вивчених поселень Кукутень-Трипільля показав, що культове значення бика асоціювалось у жителів з творчими силами природи, статуетки биків символізували культ плодючості.

У ході масового вивчення зоопластики виникає можливість встановити значення кожної з

представлених тварин в господарстві, а також якісний склад стад у відношенні порід худоби. За даними знахідок в поселенні Лука-Врублевецька (в басейні ріки Дністра) при розгляді колекцій зооморфних теракот, виявлено наступні види: бик, свиня, коза, собака і птах. За кількістю зображень переважає бик, що співпадає з даними розкопок інших поселень⁵.

Часто зустрічаються зображення голови бика, яка слугувала в якості прикраси – наліпи на посудинах різного розміру і господарського призначення. Уважний розгляд показує, що не можна назвати ці зображення натуралістичними. Навпаки, їх відрізняє схематизм і слабке розроблення деталей. Але визначити типового представника виду за формою рогів не важко: роги передаються натуралістично, з характерним вигином і деяким нахилом вперед. Іноді зустрічаються дуже схематизовані зображення рогів у вигляді коротких розгалужень від вузької голови тварини.

Значне число дослідників зв'язують образ бика в Трипільлі з культом богині плодючості і розглядають звірині статуетки як зображення культових тварин, присвячених цій головній богині⁶.

Названі автори особливо виділяють бика в зооморфній статуетках Трипільля. Кількісна перевага зображень бика в Трипільській пластичній над зображеннями всіх інших тварин вказує на особливу увагу трипільців до бика, як провідної господарської тварини. Проведені на основі результатів розкопок розрахунки в співвідношенні кількості окремих видів тварин в різних пам'ятниках показали, що бик виступає в трипільському господарстві як провідна тварина. Цікаво, що зображення бика є основним сюжетом не тільки в об'ємній скульптурі, але і в барельєфах бичачих голів на посудинах, іноді у вигляді малюнків на горшках різного розміру. Розкопки в поселенні Лука-Врублевецька надали дуже цікаву знахідку: посудини у формі вимені корови з ніжками у вигляді сосків. Можливо в харчуванні жителів більшості поселень трипільської території було поширене споживання таких кисломолочних продуктів як сири⁷. Це аргументовано знахідками серед кухонної кераміки посуду зі спеціально проробленими отворами, які могли бути пристосовані для стоку сироватки, але з цього приводу серед спеціалістів ще йдуть дискусії.

У зв'язку з цим доречно згадати відому кістяну пластинку, знайдену в розкопках Більче-

¹ Там же. С. 181.

² Там же. С. 181–182.

³ Тесленко Н. Серая украинская: все, что не убивает, делает нас сильнее // Зерно: журнал сучасного агропромисловця. 2008. № 4. URL: <https://www.zerno-ua.com/journals/2008/aprel-2008-god/seraya-ukrainskaya-vse-chto-ne-ubivaet-delaet-nas-silnee>.

⁴ Бибииков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая... С. 184.

⁵ Там же. С. 181, 437.

⁶ Бибииков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая... С. 238–240.

⁷ Там же. С. 133–138.

Злото (Польща), що передає зображення голови бика, на якому пунктирною технікою зроблене жіноче зображення з дуже характерним молитвеним жестом – піднятими вверх руками¹.

Культурно-історична спадковість спостерігається у використанні цього символічного зображення на аверсі колекційної срібної української монети (рис. 3) в 5 гривень, яка була введена в обіг в 2017 році. Ця монета присвячена туру, зображення якого є на унікальних пам'ятках давніх культур, що існували на території України, спадок яких вніс вагомий вклад у світову скарбницю давностей².

Рис. 3. Аверс і реверс колекційної срібної монети в 5 гривень, випущеної в 2017 р. в Україні³

Звертає на себе увагу зображення голови тура на офіційному символі – гербі Молдови, який затверджений 3 листопада 1990 р.⁴

У ході подальшого розвитку племен культури Кукутень-Трипілля все більше значення приділяється відтворювальному господарському укладу – роль скотарства прогресивно зростає на фоні поступового згасання економічного значення полювання.

Археологічний матеріал, так само як і етнографічний, не дає кінцевої можливості прослідкувати ранні землеробські традиції Трипілля в середовищі давніх слов'янських утворень, але простежуються напрямки, що показують вектори розвитку і значення скотарства. Слов'янська обрядовість, що відображає давню традицію культу плодючості, в багатьох чинниках співзвучна з трипільською обрядовістю, в тому вигляді, як вона інтерпретована на археологічному матеріалі. Етнографічні джерела давніх слов'янських культур дають яркі приклади безумовного зв'язку фактів зображень тварин з культом плодючості. З ідеєю плодючості зв'язуються також виготовлення зображень корів і овець, зроблені з тіста, які за обрядовими традиціями роздають колядникам. На думку етнографів, таке сполучення має своє символічне значення, що представляє з одного боку – тва-

ринницький культ, а з другого – землеробський⁵.

На сьогодні історики не проглядають прямий зв'язок у наслідуванні між Кукутень-Трипіллям і ранньослов'янськими племенами, але логічно представити, що така високо розвинена землеробська культура не могла щезнути безслідно, не передавши своїх традицій племенам, що виросли на її основі або її змінили на цій території.

Населення після трипільського часу продовжило традицію використання м'яса свійських тварин у харчовому раціоні. Однак, як показують дослідження, частка тура поступово знижувалася, він поступався бикам, вівцям та свиням. Знахідки часів після періоду Трипілля показують значне зменшення кількості кісткових залишків диких тварин у поселеннях. У літературі це пов'язується зі значним розвитком скотарства, за якого мисливству «відводиться роль тренування, захисту посівів від потрапи або було спрямоване на здобування хутра певних видів тварин»⁶.

Поступове зменшення ролі полювання спостерігається зі скіфських часів. Так, у Трахтемирівському городищі скіфського часу (VII–IV ст. до н.е.) серед значної кількості кісток свійського бика було знайдено лише дві кістки тура, що свідчило про провідну роль одомашнених тварин у стадах того часу. Така ж картина спостерігається на Правобережній Україні. Полювання велось на 15 видів тварин, серед яких були такі великі як лось, олень, зубр та тур, причому копитні тварини складали до кінця I тис. до н.е. до 50 % всіх промислових тварин. На кордонах Волині і Поділля у I тис. до н.е. складалося з великої рогатої худоби, свиней та коней⁷.

Поступове зниження ролі полювання на турів спостерігається і у слов'янські часи, незважаючи на значну роль власне мисливства до кінця другої третини I тис. н.е. Як свідчать археологічні знахідки, на території Правобережжя, Подніпров'я (городища Монастирське, Сахнівське, Канівське) залишки диких тварин скла-

⁵ Богатырев П. Г. Вопросы теории народного искусства. М. : Искусство, 1971. С. 208–211.

⁶ Горбаненко С. А., Колода В. В. Сільське господарство на слов'яно-хазарському порубіжжі. Київ, 2013. С. 103.

⁷ Белан Н. Г. Фауна Трахтемирівського городища. Археологія. 1982. Вип. 38. С. 50–51, 63; Белан Н. Г. До історії мисливства і тваринництва у племен Правобережної України у I тис. н.е. Археологія. 1977. Вип. 24. С. 35–36; Онищук Я. Господарство населення волинсько-подільського пограниччя другої чверті I тис. н.е. (за археологічними матеріалами). Вісн. Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка. Серія Історична. 2019. Спецвип. на пошану проф. Романа Шуста. С. 189; Цалкин В. И. Древнее животноводство племен Восточной Европы с Средней Азии. М. : Наука, 1966. С. 66–67.

¹ Тур : [монета]. 2017. URL: <http://numizmat.com.ua/catalog/coins/?988>.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Шорников П. М. Как была принята государственная символика Республики Молдова. Русин. 2016. № 1. С. 234.

дали до 36 %¹. Падіння ролі тура як промислової тварини можна пояснити достатньою складністю полювання на нього через його розмір, силу та агресивність. Полювання на цю тварину, а також на кабана, вимагало високої професійної підготовки, тренуваності і сміливості і з плином часу перетворилося на своєрідний спорт для тренування військових навичок, передусім князя та його дружини². Яскравим прикладом такого небезпечного полювання слугують свідчення князя Володимира Мономаха, поміщені у Лаврентіївському літописі як фрагмент його «Поучення» нащадкам: «... ловив руками коней диких, а турів двоє на роги мене з конем підняли, а олень мене рогами вдарив, а два лося – один ногами топтав, один рогами вдарив, вепр мені з пояса меч зірвав...»³.

Падіння ролі промислового полювання на турів, у свою чергу, призвело до збільшення кількості великої рогатої худоби у стадах слов'янських племен. Протягом VIII–XI ст. на території городищ Дмитрівського, Верхнього Салтова, Цимлянського велика рогата худоба складала до третини загальної кількості тварин⁴. Основними місяцями зосередження сільськогосподарського виробництва протягом XI–XIV ст. стали боярські садиби, як адміністративні, військові та господарські центри округи. На території садиби проживала значна кількість людей, яка займалася обслуговуванням господарства – челядь. Челядь обробляла пашню, присадибні ділянки, випасала худобу. Досить дохідним напрямом діяльності господарства було скотарство та розведення коней. Розведення тварин залежало від географічного розташування садиби, а отже і природних ресурсів. Наприклад, на території Київщини та Волині археологами знайдено більше кісток овець, ніж свиней⁵. Вартість сільськогосподарських тварин закріплена у «Руській Правді» (з XI ст.). Наприклад, за завдання шкоди або вбивство накладалися штрафи – княжий кінь 3 гривні, за коня смерда 2 гривні, за кобилу 60 резан, за вола 1

гривню, за корову 40 резан (у Митрополичому правосудді – 40 кун (приблизно XIII–XIV ст.). У срібному еквіваленті 1 гривня складала 195–210 г в залежності від типу та місцевості, 1 резана – 0,93 г, 1 куна – 1,87 г⁶.

З падінням господарського значення тура, його культурна роль залишається у народній пам'яті і до нашого часу. Дослідники слов'янського фольклору підкреслюють, що тур належав до найбільш улюблених тварин в обрядових діях селян. Не зважаючи на те, що цей вид тварин давно вимер, найменування зустрічається до сих пір в прислів'ях, билинах, піснях, розповсюджених до недавнього часу на території України, Росії, Білорусі, Польщі, Словаччини. Прислів'я про турів записані у фольклорних експедиціях в селах Поділля, Київщини і Галичини, тобто місцях минулого розповсюдження європейського тура. В українських піснях тур зберігся у весільних піснях, колядках, сюжет зазвичай пов'язаний з полюванням на нього. Окрім цього, на території України визначено велику кількість назв, пов'язаних з туром, як «твариною, яка реально жила на слов'янських землях, та як твариною-тотемом, що змогло відобразитися у гідронімії слов'ян». Як в українській, так і в російській народній поезії тур зустрічається головним чином в билинах про Добриню і Марину, Василя Ігнатовича і Солов'я Будимировича, що відомі з часів Київської Русі. У обрядових іграх тур головним чином діє у вигляді ряженого на святах. Дослідник О. Веселовський зв'язує цей звичай з римським звичаєм обрядів з переодягнення учасника в костюм теляти, одночасно вказується, що обрядове ряження биком є і в інших культурах, наприклад буддійському⁷.

Звертає на себе увагу те, що назви свят Трійці (словац. *turice* та у галичан України «туриці») у словаків та українців має прямий зв'язок з роллю тура в системі вірувань. В записках львівського монаха Номоканону, зроблених у XVII ст., йде згадка про поганські ігри «тури». А в русинському Підляшші гра в турів збереглась до кінця XIX ст. і була описана В. Мошковим як обряди,

¹ Пашкевич Г. О., Петрашенко В. О. Землеробство і скотарство в Середньому Подніпров'ї в VIII–X ст. *Археологія*. 1982. Вип. 41. С. С. 61.

² Горбаненко С. А., Журавльов О. П., Пашкевич Г. О. Сільське господарство Пастирського городища. Київ : Академперіодика, 2008. С. 118–119.

³ Лаврентьевская и Троицкая летопись. СПб., 1846. 282 с. (Полное собрание русских летописей, т. 1). С. 105–106, переклад – Д. Р.

⁴ Горбаненко С. А., Колода В. В. Сільське господарство на слов'яно-хазарському порубіжжі. Київ, 2013. С. 103.

⁵ Левашова В. П. Сельское хозяйство. *Очерк по истории русской деревни X–XIII вв. : труды Гос. ист. музея*. М., 1956. Вып. 32. С. 77.

⁶ Правда Русская / отв. ред. Б. Д. Греков. М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1940. С. 15, 90; Юшков. С. В. Правосудие митрополичье : (доклад, читанный в Подкомиссии по подготовке к изданию Русской Правды 14 ноября 1928 г.). *Труды выдающихся юристов* / отв. ред. О. И. Чистяков. М., 1989. С. 337; Толочко А. О. О новгородской «гривне серебра». *Ruthenica*. 2007. №. 6. С. 360–361.

⁷ Богатырев П. Г. Вопросы теории народного искусства. М. : Искусство, 1971. С. 195; Богоедова Т. Н. Славянские гидродинамические континуанты праславянского **Tur-*. *Одеський лінгв. вісн.* 2013. Вип. 1. С. 18–29; 6, 7, 8; Веселовский А. Н. Поэтика (1870–1899). СПб., 1913. Т. 1. С. 30–58.

що входять в круг ігор весільного характеру¹. М. Сумцов вважав тура руської обрядності таким, що заміняє бика в обрядності інших народів, найбільш вивчений з яких, це обряд, так званого, «водіння туроня». Обряди, що мали характерні особливості для кожної місцевості, були об'єднані однією смисловою канвою. За думкою польського етнографа і фольклориста О. Кольберга, обряди з «туронем» відносяться до поганських обрядів слов'ян, де тур або бик був символом сонця, в його честь справляли свято, що мало назву *Turicy*. Наприклад, в Польщі обряди з биком (туронем) зазвичай проводились з Різдва до Мясопуста і на Великдень. Ряженого хлопця в масці бика водили селом, потім імітували його вбивство, лікування і оживання. Смерть з наступним воскресінням туроня символізували відродження землі, яка повинна була після зимової сплячки прокинутись весною, а сам туронь (бик) символізував плодючість тварин і всіх плодів в селянському господарстві. Чеські дослідники вважають, що «туронь» (чеш. *turon*) був персонажем, який приносив плодючість, тому поява під час свят ряженого туронем передрікала в домі гарний врожай: «Там де валяється туронь, картопля добре виродиться.» (словацьк. "Kde sa turon val a zemku sa dobre daria." – говорять словаки)².

Фольклористи вважають, що цикл обрядів «водіння бика, биття бика» був характерний для всіх слов'янських народів з давнини, а, наприклад, в Словаччині звичай ряження Туронем до сучасних часів збереглися і мають популярність навіть наразі, хоч в сценарій обрядових дій було внесено багато змін і його форма помітно змінилась³.

Огляд етнографічних і археологічних даних підтверджує методологічний підхід вітчизняних вчених до вирішення питань походження сучасних порід великої рогатої худоби з допомогою співставлення біологічних і соціальних факторів впливу. Якщо взяти до уваги, матеріальні свідчення культури Кукутень-Трипілля починаючи з VI тисячоліття до н. е. і екстраполювати свідчення з фольклору слов'янських народів, то проглядають основні етапи проходження генезису української сірої породи худоби, хоч в ньому залишаються ще багато нез'ясованих пи-

тань. Вже починаючи з III тис. до н. е. остеологічні дослідження показали наявність на території Дунайсько-Дніпровського міжріччя великої рогатої худоби, основні анатомо-морфологічні характеристики якої були аналогічні або дуже подібні до параметрів сучасних тварин української сірої породи⁴.

Протягом століть віків сіра худоба успішно виконувала свої основні функції в господарствах давніх людей. Головною з них була робоча функція. На сірих волах орали, перевозили різні вантажі.

Не менш важливою впродовж минулих століть була функція великої рогатої худоби у підтриманні плодючості ґрунтів за допомогою виробництва гною. У часи, поки не було індустріального виробництва мінеральних добрив, гній великої рогатої худоби і коней становив єдине джерело удобрення пашні. Тому більшість дослідників до індустріального періоду розвитку спільнот на території Європи вважають, що молочності і м'ясним якостям сірої худоби на протязі віків в селянському побуті надавали мало уваги. За даними податкового огляду селянських господарств в Причорноморській степній зоні Російській імперії, навіть в XIX ст. не було поширення практики спеціальної відгодівлі худоби на м'ясо, для цієї цілі забивали тільки старих і хворих тварин⁵.

Встановлено, що впродовж I–II тис. н. е., навіть до кінця XIX ст. ареал поширення відмінних різновидів сірої степової худоби був величезним: таку худобу розводили на просторах від Карпат до Уралу, на території сучасних країн Австрії, Польщі, Болгарії, в придунайських країнах, Італії, Греції, Туреччини, України, Іспанії, Португалії, південних російських губерній Чорноморського берегу Кавказу.

В Угорщині і сьогодні розводять угорську сіру породу. Але селекціонери вважають, що саме сучасна сіра українська порода зберегла найбільше характерних екстер'єрних рис, які споріднені предковій формі дикого європейського тура. Сіра українська порода протягом тривалого часу слугувала цінним генетичним потенціалом для селекції. І у себе на батьківщині, і в Європі вона трансформувалась в численні інші породи. У свій час сіра степова худоба була задіяна в

¹ Славянские древности: в 5 т. / под общ. ред. Н. И. Толстого. М., 2012. Т. 5. С. 321.

² Ганцкая О. А. Западные славяне. Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Зимние праздники. М., 1973. С. 204–234.

³ Славянские древности: в 5 т. / под общ. ред. Н. И. Толстого. М., 2012. Т. 5. С. 232; Orgodowska B. Święta polskie – tradycja i obyczaj. Warszawa : Alfa, 1996. 352 s.

⁴ Бибилов С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевцевская... С. 190; Чегорка П. Серые могикане украинской степи. 2019. URL: <http://day.kyiv.ua/ru/article/obshchestvo/serye-mogikane-ukrainskoj-stepi>.

⁵ Пахомов П. Местные породы сельскохозяйственных животных на Украине. Серый степной скот. Харьков, 1923. С. 37.

удосконаленні багатьох європейських порід, наприклад, французької – *гасконь*, італійських – *кіан*, *маркіджан*, *романьоль* м'ясних порід¹. За результатами досліджень встановлено, що в свій час іспанські конкістадори завезли сіру худобу на Американський континент, де вона стала відома під назвою *кріоло*².

Саме сірі воли дуже цінувались чумаками, тому що могли обходитись невеликою кількістю води та бідною придорожною рослинністю під час тривалих переходів з важким вантажем. За спостереженнями тих часів воли могли працювати по 10–12 годин на добу і вільно перевозити вантажі вагою 100–120 пудів. Ці тварини були придатні до роботи з чотирьох років до 15-ти і складали вагомий сектор економіки України впродовж декількох віків. Історик-архівіст А. Скальковський записав примітне зауваження, що чумаки мали до сірих волів особливе шанування, навіть суєвірне ставлення³. М'ясо і шкури української сірої худоби дуже цінувались на ринках Російської імперії.

Сіра худоба протягом низки століть складала вагому частину майна Запорізької Сечі. Ця худоба культивувалась в запорізьких зимовниках з причин своєї пристосованості до вимог степового господарювання за робочими і м'ясними якостями⁴.

Загальновідомо, що більшість порід сільсько-господарських тварин існує з кінця XVIII ст. У статистичній звітності не збереглося точних даних щодо кількості порід та порідних груп великої рогатої худоби, у світі їх нараховувалося близько 1000⁵.

Таким чином, формування селекційного потенціалу України має багато тисячолітню історію. Походження української сірої породи від дикого предка наклало свої особливості у екстер'єрі, технологічному використанні худоби та у генетичному потенціалі. Зокрема, поширення різновидів породи від Карпат до Уралу, також на території країн Західної Європи. Створення власного генофонду великої рогатої худоби може стати одним з факторів, які забезпечують економічну незалежність держави. Перспективним залишається вивчення еволюції породи до сучасності та заходи, спрямовані на збереження українського біорізноманіття.

¹ Житняк Г. Спасти серую украинскую: слово в защиту древней коровы. *Agro Story*. 2016. URL: <https://agrostory.com/info-centre/knowledge-lab/save-the-gray-ukrainian-a-word-in-defense-of-ancient-cows/>; Серая украинская порода коров. 4 марта 2013. URL: hitago.ru/seraya-ukrainskaya-poroda-korov/; Украинская серая степная. 2005. URL: <https://beremyske.com.ua/obitateli/fauna/ukrainskaya-seraya-stepnaya-poroda/>.

² Серая украинская порода коров. 4 марта 2013. URL: hitago.ru/seraya-ukrainskaya-poroda-korov/.

³ Чергорка П. Серые могикане украинской степи. 2019. URL: <http://day.kyiv.ua/ru/article/obshchestvo/serye-mogikane-ukrainskoy-stepi>.

⁴ Чергорка П. Серые могикане украинской степи. 2019. URL: <http://day.kyiv.ua/ru/article/obshchestvo/serye-mogikane-ukrainskoy-stepi>; Козир В. С. Сіра українська порода: національне надбання на межі зникнення. *Сучасне тваринництво*. 2016. 12 січня. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/suchasne-tvarynnystvo/item/8107-sira-ukrainska-poroda-natsionalne-nadbannia-na-mezhi-znyknennia.html>.

⁵ Гузєєв Ю. В. Генезис генофонду аборигенних порід великої рогатої худоби України. *Наук.-техн. бюл. Держ. на-*

ук.-досл. ін.-ту ветпрепаратів та кормових добавок. 2014. Вип. 14, № 4. С. 246.

References

- Byelan N. G. Do istoriyi mislivstva i tvarinnictva u plemen Pravoberezhnoyi Ukrayini u I tis. n.e. *Arheologiya*. 1977. Vip. 24. S. 29–37.
- Byelan N. G. Fauna Trahetmirivskogo gorodisha. *Arheologiya*. 1982. Vip. 38. S. 50–63.
- Bibikov S. N. Rannetripolskoe poselenie Luka-Vrubleveckaya na Dnestre. K istorii rannih zemledelche-skokotovodcheskih plemen na Yugo-Vostoke Evropy. M. ; L. : Izd-vo AN SSSR, 1953. 458 s.
- Bogatyrev P. G. Voprosy teorii narodnogo iskusstva. M. : Iskusstvo, 1971. 514 s.
- Bogoedova T. N. Slavyanskije gidrodinamicheskie kontinnyanty praslavyanskogo *Tur-. *Odeskij lingv. visn.* 2013. Vip. 1. S. 17–30.
- Borisova O. V. Socialna antropologiyaa. Kiyiv : Kondor, 2017. 412 s.
- Brauner A. A. Zhivotnovodstvo. Istoriya zhivotnovodstva v stepnoj Ukraine. Istoriya odomashneniya, vidy i porody, obsledovanie zhivotnovodstva. Odessa : Vseukr. gosizdat, 1922. 344 s.
- Veselovskij A. N. Poetika (1870–1899). SPb., 1913. T. 1. 317 s.
- Ganckaya O. A. Zapadnye slavyane. Kalendarnye obychai i obryady v stranah zarubezhnoj Evropy. *Zimnie prazdniki*. M., 1973. S. 204–234.
- Gorbanenko S. A., Zhuravlov O. P., Pashkevich G. O. Silske gospodarstvo Pastirskogo gorodisha. Kiyiv : Akademperiodika, 2008. 188 s.
- Gorbanenko S. A., Koloda V. V. Silske gospodarstvo na slov'yano-hozarskomu porubizhni. Kiyiv, 2013. 236 s.
- Gosudarstvennaya plemennaya kniga krupnogo rogatogo skota seroj ukrainskoj porody. Kiev ; Harkov, 1950. T. 4.
- Guzeev Yu. V., Papakina N. S. O neobhodimosti sohraneniya domestikacionnogo bioraznoobraziya selsko-hozyajstvennyh zhivotnyh. *Tavrijsk. nauk. visn.* 2013. № 83. S. 165–170.
- Guzyeyev Yu. V. Genezis genofondu aborigennih porid velikoyi rogatoyi hudobi Ukrayini. *Nauk.-tehn. byul. Derzh. nauk.-dosl. in.-tu vetpreparaiv ta kormovih dobavok*. 2014. Vip. 14, № 4. S. 245–251.
- Gumennij V. D. Vnutrishnoporodna selekciya pri zberezhenii genofondu siroyi ukrayinskoyi porodi. *Rozvedennya i genetika tvarin*. 2009. № 43. S. 108–105.
- Zhitnyak G. Spasti seruyu ukrainskuyu: slovo v zashitu drevnej korovy. *Agro Story*. 2016. URL: <https://agrostory.com/info-centre/knowledge-lab/save-the-gray-ukrainian-a-word-in-defense-of-ancient-cows/>.
- Ivanchenko E. V., Oblap R. V., Glazko V. I. Polimorfizm hozyajstvenno-cennyh genov (beta-laktoglobulin, kappa-kazein) u autohtonnyh porod Ukrainy. *Materialy nauch.-gen. konf., posvyash. 100-letiyu so dnya rozhdeniya A. R. Zhebraka i 70-letiyu obrazovaniya kaf. genetiki Mosk. s.-h. akad. im. K. I. Timiryazeva*. M., 2002. S. 126–128.
- Kozir V. S. Sira ukrayinska poroda: nacionalne nadbannya na mezhi zniknennya. *Suchasne tvarinnictvo*. 2016. 12 sichnya. URL: <http://agro-business.com.ua/agro/suchasne-tvarynnytstvo/item/8107-sira-ukrayinska-poroda-natsionalne-nadbannia-na-mezhi-znyknennia.html>.
- Konvenciya pro zberezheniya biologichnogo riznomanittya ratifikovana Zakonom Ukrayini № 252/94-VR vid 29.11.1994 r. Rio-de-Zheneiro, 1992. URL: [www.URL:http://zakon4.rada.gov.ua/laws/9995_030](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/9995_030).
- Krasnov Yu. A. Rannee zemledelie i zhivotnovodstvo v lesnoj polose Vostochnoj Evropy (II tys. do n.e. – pervaya polovina I tys. n.e.). M. : Nauka, 1971. 167 s.
- Kruglyak A. P. Aktualnye voprosy sohraneniya genofonda selskohozyajstvennyh zhivotnyh. *Byki-proizvoditeli ?-okalnyh seroj ukrainskoj i belogolovoj ukrainskoj porod : katalog*. Kiev, 1987. S. 3–8.
- Lavrentevskaya i Troickaya letopis. SPb., 1846. 282 s. (Polnoe sobranie russkih letopisej, t. 1).
- Levashova V. P. Selskoe hozyajstvo. Ocherk po istorii russkoj derevni X–XIII vv. : trudy Gos. ist. muzeya. M., 1956. Vyp. 32. S. 19–105.
- Mohnachova N. B., Suprovich T. M., Dobryanska M. L., Fursa N. M. Harakteristika siroyi ukrayinskoyi porodi velikoyi rogatoyi hudobi za DNK-markerami. *Rozvedennya i genetika tvarin*. 2016. № 51. S. 283–289.
- Najdenova V. O., Guzyeyev Yu. V., Iovenko V. N., Vinnichuk D. T. Zberezheniya bioriznomanittya porid – garantiya zdorov'ya nacyi, prodovolchoyi bezpeki ta stalogo rozvitku tvarinnictva v Ukrayini. *Nauk.-tehn. byul. Derzh. nauk.-dosl. in.-tu vetpreparaiv ta kormovih dobavok*. 2013. Vip. 1, № 2. S. 505–510.
- Onishuk Ya. Gospodarstvo naselennya volinsko-podilskogo pogranichchya drugoyi chverti I tis. n.e. (za arheologichnimi materialami). *Visn. Lviv. nac. un-tu im. I. Franka. Seriya Istorichna*. 2019. Specvip. na poshanu prof. Romana Shusta. S. 183–197.
- Passek T. S. Pervye zemlevladelcy. Po sledam drevnih kultur. 1951. S. 47–71.
- Pahomov P. Mestnye porody selskohozyajstvennyh zhivotnyh na Ukraine. *Seryj stepnoj skot*. Harkov, 1923. 45 s.
- Pashkevich G. O., Petrashenko V. O. Zemlerobstvo i skotarstvo v Serednomu Poddnirov'yi v VIII–H st. *Arheologiya*. 1982. Vip. 41. S. 46–62.
- Polupan Yu. P., Basovskij D. M., Ryznikova N. L., Ryznikova Yu. M. Problema zberezheniya biologichnogo riznomanittya genetichnih resursiv silskogospodarskih tvarin. *Rozvedennya i genetika tvarin*. 2017. № 54. S. 200–208.
- Pravda Russkaya / otv. red. B. D. Grekov. M. ; L. : Izd-vo AN SSSR, 1940. 112 s.
- Programa zberezheniya lokalnih i znikayuchih porid silskogospodarskih tvarin v Ukrayini (zgidno z vimo-gami FAO). Chubinske, 2013. – 24 s.
- Ryznikova N. L. Navisho nam aborigenni porodi? *Rozvedennya i genetika tvarin*. 2017. № 53. S. 50–60.
- Seraya ukrainskaya poroda korov. 4 marta 2013. URL: hitago.ru/seraya-ukrainskaya-poroda-korov/.

- Sidashova S. A. Konceptiya sohraneniya ischezayushih i aborigennyh porod skota metodom nakopleniya v embriokriobanke. Sb. nauch. st. mezhdunar. konf. «Sostoyanie i perspektivy nauchnogo obespecheniya APK Sibiri». Omsk, 2018. S. 269–272.
- Slavyanskije drevnosti: v 5 t. / pod obsh. red. N. I. Tolstogo. M., 2012. T. 5. S. 320–325.
- Teslenko N. Seraya ukrainskaya: vse, chto ne ubivaet, delaet nas silnee // Zerno: zhurnal suchasnogo agropromislovca. 2008. № 4. URL: <https://www.zerno-ua.com/journals/2008/aprel-2008-god/seraya-ukrainskaya-vse-chto-ne-ubivaet-delaet-nas-silnee>.
- Tolochko A. O. O novgorodskoj «grivne serebra». Ruthenica. 2007. № 6. S. 240–262.
- Tur : [moneta]. 2017. URL: <http://numizmat.com.ua/catalog/coins/?988>.
- Ukrainskaya seraya stepnaya. 2005. URL: <https://beremytske.com.ua/obitateli/fauna/ukrainskaya-seraya-stepnaya-poroda/>.
- Calkin V. Drevnejšie domashnie zhivotnye Vostochnoj Evropy. M. : Nauka, 1970. 280 s.
- Calkin V. I. Drevnee zhivotnovodstvo plemen Vostochnoj Evropy s Srednej Azii. M. : Nauka, 1966. 157 s.
- Chegorka P. Serye mogikane ukrainskoj stepi. 2019. URL: <http://day.kyiv.ua/ru/article/obshchestvo /serye-mogikane-ukrainskoj-stepi>.
- Shornikov P. M. Kak byla prinyata gosudarstvennaya simbolika Respubliki Moldova. Rusin. 2016. № 1. S. 229–239.
- Yushkov. S. V. Pravosudie mitropoliche : (doklad, chitannyj v Podkomissii po podgotovke k izdaniyu Rus-skoj Pravdy 14 noyabrya 1928 g.). Trudy vydayushihsiya yuristov / otv. red. O. I. Chistyakov. M., 1989. S. 336–344.
- Gandini G. C., Olliver L., Dannel B. Criteria to assess the degree of livestock breeds in Europe. Livestock Production Science. 2004. Vol. 91, Issue 1–2. P. 173–182.
- Koenigswald W. v., Menger F. Ein ungewöhnlich grosser Schadel vom Auerochsen (*Bos primigenius*) aus dem letzten Interglazial von Gross-Rorheim bei Darmstadt. E&G – Quaternary Science Journal. 2002. Vol. 51. S. 67–73.
- Krauss R. Zur Symbolik des Rindes im Europäischen Neolithikum. South-East Europe and Anatolia in Prehistory: Essays in Honor of Vassil Nikolov on his 65-th Anniversary. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie. Bonn, 2016. S. 233–251.
- Kyseli R. Aurochs and Potential Crossbreeding With Domestic Cattle in Central Europe in the Eneolithic Period. A Metric Analysis of Bones From the Archeological Site of Kutna Hora – Denmark (Czech Republic). Antropozoologia. 2008. No. 43 (2). P. 7–37.
- Lenstra A. Marker-assisted conservation of European cattle breeds: an evaluation. Animal Genetics. 2006. Vol. 37. P. 475–481.
- Orgodowska B. Swieta polskie – tradycja i obyczaj. Warszawa : Alfa, 1996. 352 s.
- Schmitzberger M. Haus- und Jagdtiere im Neolithikum des österreichischen Donauraumes : Dissertation angestrebter akademischer Grad Doktor der Naturwissenschaften. Wien, 2009. 189 S.

Received 04 May 2020

Accepted 25 May 2020